

Ирина Чувалская

ЛЕКСИКАЛНИТЕ БАЛКАНИЗМИ В НОВОТРОЯНСКИЯ ГОВОР

Лексиката на балканските езици включва широк кръг лексеми, които са общо-балкански. Те са резултат на културния симбиоз на етносите на Балкана.

Такива лексеми класифицират като общобалкански или балканизми. Изследването на балканизмите не се ограничава само с противопоставянето на общославянското наследство - заети балкански структури и елементи, а обхваща също и междинни, преходни явления - резултат от трансформация на славянски изходящи езикови единици, които са променени под влияние на балканските механизми и процеси. Затова понятието балканизъм обхваща „всички възможни трансформации на граматичните структури, предизвикани от количествени и качествени промени в условията на балканската езикова среда“ [3, с. 52].

В говора на село Нови Троян, Болградско насчитаме около 400 балканизма. Повечето от тях са турцизми. От балкано-латински, чрез гръцки, са приети някои думи: *кукла*, *порта* и др. По-малко са заемките от гръцки: *иляда*, *синур*, *ора*, *ката* и др. Малък е приносът и на румънския език: *капуш*, *маса*, *фъркулица* и др. Турцизмите като част от общобалканската лексика са най-ярко представени в говора, затова ще ги разгледаме по-подробно.

Турските заемки образуват най-новия слой на общата балканска лексика.

Турцизмите са особена категория думи, свързани не толкова с турския език, отколкото с епохата на османската власт. Обикновено като ‘*турцизми*’ се обозначават думи, навлезли в българския от османотурски през вековете под османска власт, независимо дали действително са от турски корен, или от арабски, персийски и в отделни случаи дори от гръцки или западни езици.

Турският е бил език-посредник. Трябва да разграничаваме термини *турски* и *тюркски*. Понятието тюркски е по-широко. Заемки от тюркски има почти във всички славянски езици. Те се появяват по време на татаро-монголското нашествие. В балканските езици наличие на огромно количество заемки от турски свързано е с Османското робство, което трае пет века. Често и с невъоръжено око се вижда - в последно време се увеличава употребата на турцизми в българския език. В други случаи не се разбира така лесно, че употребяваните думи са дошли от турски, и може би точно за това и се използват, като им се придава и един съвършено неочакван смисъл. Голяма част от тях се появяват в писания за българското минало и национални традиции и дори се стига дотам някои от тях да се възприемат като съставна част от българската идентичност.

В известната си статия “За съдбата на турцизмите в българския език”, публикувана точно преди половин век, забележителният лингвист Кирил Мирчев лансира идеята за съществуването на тенденция турският лексикален пласт в книжовния българския език постепенно да се стеснява: “Не е трудно да се предвиди, че с нарастването на езиковата култура сред българското население въпросните турцизми, които придават на речта немалко вулгарен оттенък, постепенно ще изчезнат, с което ограничаването на турцизмите в българския език ще се почувствува още по-силно” [5, с. 15].

Поради особените условия, при които е живял и се развивал българският народ, езикът му е претърпял силно влияние от страна на други езици и на първо място от гръцки, турски и руски език. Ето защо един от основните въпроси, свързани с изграждането на новобългарския книжовен език, е бил въпросът за отношението към чуждите думи. Той се е разисквал оживено в периода преди и след Освобождението, вълнува и тревожи и днес голяма част от българската интелигенция.

Още от създаването на българския книжовен език в началото на XIX век нашите книжовници проявяват грижи за чистотата на езика. Най-напред това е бил стремежът да се заменят турските и някои гръцки думи с домашни или черков-нославянски и руски, което довежда до значително очистване на българския език от чужди лексикални елементи. По-късно започва борба за заместване на чужди думи с народни или новосъздадени. Крайните прояви на тази борба са системно прочистване на езика от навлезли в него чужди думи са известни като пуризъм, а неговите дейци - като пуристи. Пуризмът има различни прояви, които трябва да се оценят с оглед на историческата обстановка. В отделни периоди от развитието на книжовния език той е плод на патриотични чувства. В други периоди той е краен, без реални практически резултати, със стремеж да се гонят от езика и заместват с домашни всички заети думи [4, с. 301].

В говора на село Нови Троян също има много заемки от турски, които дълбоко са проникнали в диалекта. Те могат да се разделят на групи в зависимост от тяхното значение. Така можем да отделим следните лексико-семантични групи:

1. *Природа, минерали, растения и животни*: ардал, арпаджик, баир, байряк, балкан, бардачка, батак, бужор, гъзан, дзардзала, дире, йендяк, кадънка, калай, кълвун, калдъръм, камила, катър, кимюр, китук, киреч, крастуйца, кукумявка,

кър, лалугяр, лале, лапат, латинка, магари, магаришки будил, маймуна, марабелки, мисир, мисирка, наут, патладжан, паламида, салкъм, тарлеж, трандафял, пашой, патър, пате, патка, паун, пили, пиперуда, пипон, прунки, раца, ума, урдек, фидана, чикундур, чучулига, шаран, яз.

2. *Стопанство, покъщнина, челяд'*, алка, алтъни, арлец, арман, аса, бакър, бас-тон, беляска, бури, буфча, буя, бъклица, гибре, гивеч, гивечка, губерка, дарак, дармон, даул, димия, джибри, джоб, джунджурия, дирек, дисаги, душек, ирма, калъп, камбана, камшик, каня, капак, картуна, каруца, катран, каца, кирмида, кир-пиден, кише, конка, кутлон, криват, кука, кукичка, кумат, Куприна, кутлон, кюп, лийен, лула, макара, маса, мисал, паница, парцал, парче, патрица, пирон, пирус-тия, пискул, ризе, ринде, ромял, рокла, саламура, сапун, сарък, синджир, суфра, суфра, тава, тантел, тармъчи, тарпан, тантел, тиган, тиникия, тизек, улук, урган, фитирия, фуркулица, чан, чекрък, черга, чикмидже, чингел, чичурка, чувал, чул, чушма, шарпана, шинийка.

3. *Занаяти, търговия, пари, мерки, теглилки'*, арабаджи, бустарян, джамбазян, иляда, калайджийн, кантар, меджия, пазар, пара, чифт.

4. *Градежи и градежни части'*, амбар, бурдел, бурдейка, дам, дувар, кулиба, майла, мегдан, пашойник, перваз, пизул, порта, синур, таван, тимел, туфла.

5. *Облекло, накити:* барес, баска, бурма, бутуши, джурап, каиш, калпак, каревли, качул, киптар, кулан, манисца, мартиничка, мишини, парлия, рокла, фес, чупак.

6. *Ястия, пития, вкус:* айвер, баур, булгур, имиш, иния, каварма, кайма, катма, крастуйца, курбан, манджа, мая, мирудия, миюнчи, пача, питмес, пипон, прунки, ракия, самун, скилида, стафиди, трушия, чурба, шара, шаран.

7. *Игри, свирня, забави'*, аршичита, кавал, каварне, кадънска, топка, чилик.

8. *Тяло, болести и лекове:* буза, бой, бъбрек, гуша, джигер, джука, курем, кусур, мийур, мустак, нишян, табан, умрук.

9. *Личност, общество, вяра, народност:* айдутин, аргатин, агърджия, баджи-нак, балдъза, даскал, йерген, зестра, калугер, кумшия, магъосница, ора, урисница, сурвакар, чифутин, чурбаджия.

10. *Военица:* барут, куршум.

11. *Прозвища и фамилни имена:* айляз, аймана, алосник, Арабаджи, будала, дингил, Домуци, душманин, душманка, кадъна, кадър, Кара, караконджал, кукона, лиуса, маймуна, мастия, нибун, пишман, Пишман, таласъм, фудул, Хаджи.

12. *Разни значения:* абер, акъл, атър, гага, гъдял, дамга, икиндия, инат, кавга, кат, кокал, куйрук, куластра, кундел, късмет, лабут, лаф, магия, файда, чушка, чокан, шамар, шага, шкимбе.

13. *Неменливи думи и възклици:* аба, але, алис, ама, бърям, башка, беля, биз-били, бинек, бре, зор, ката, куджа, куджемити, кяр, макар, мушмули, нааркъръ, накушия, нумайдикът, сабалян, саде, сал.

14. *Празници, традиции:* адет, алдамач, герман, курбан, субат.

15. *Овчарска лексика:* азман, дзвиздак, дзвиска, йегни, карлига, коч, кучле, йа-лува фца, сурия, сукалчи, шили и др.

Виждаме, че най-много турцизми има в ЛСГ стопанство, покъщнина, челяд. Те са 93 лексеми. Следващата по числеността е природа, растения и животни - 57 лексеми. Останалите насчитат по 10-15 думи. Наймалката ЛСГ военщина (2 думи).

Следва да отбележим, че сред турцизмите няма такива, които да са свързани със съвременната наука и технологии. Думи, които именуваат явления, свързани с религията и мирогледа, са следните: *караконджул*, *курбан*, *таласъм*, *аджилък* и др. Повечето от тези думи са свързани с вярвания на „ниско“ фолклорно равнище.

Стилистична позиция и функции на турцизмите сред техните синонимии и антонимии средства за израз стават напълно очевидни при съпоставка с български думи, които именуваат същите явления и предмети от действителността. Така например най-неутралният начин да се назове „човешко лице“ на български език е с думата лице. На лице са и различни други начини този обект от действителността да бъде назован по-разговорно, по-преносно или по-експресивно. Така например се използва лексемата *дзурла*, която е турска заемка и която изразява най-силно отрицателно отношение към този обект. Ако се съпоставят трите думи, които приравняват човешкото лице с муцуната на животно и които се използват в изследвания говор (мусура, морда, дзурла), то отново най-отрицателната от тях е дзурла.

За да сравним особеностите на използването на турцизмите в изследвания говор с говора на с. Върбник (Южна Албания) използваме статията на Раки Бело и Миранда Бело «Лексикални заемки от турски произход в един български говор от Югоизточна Албания».

Турцизмите, срещани в говора на с. Върбник не са характерни за други български говори. Една от най-многобройните групи заета лексика в този говор е от турски произход. Както казва Г. Вайганд, българският и албанският гъмжат от турски думи. Тази лексика, въпреки стогодишното прекъсване на прякото турско влияние, още се употребява в говора. Тя е в активна употреба от жителите на селото, като се е настанила в почти всички области на днешния живот. Някои думи, поради отмирането на определени занаяти, се чувстват от днешните хора, особено от по-младите, като архаични, но все още са разбираеми за повечето от тях. Също такъва е ситуацията и в говора на с. Нови Троян.

Турцизмите в говора на с. Върбник разпределят в следните тематични групи: 1) дом, устройство на дома, покъщнина, инструменти; 2) човек, характер, части на човешкото тяло, болести; 3) храни и пиетиета; 4) облекло, накити и тяхното приготвяне; 5) абстрактни и някои други; 6) селскостопанска дейност; 7) роднински отношения; 8) армия.

Ако направим сравнение, то виждаме, че мнозина турцизми, които се използват в говора на с. Върбник, присъстват и в говора на с. Нови Троян със същото значение. Например, ако вземем първата ЛСГ - дом, устройство на дома, покъщнина, инструменти, то можем да видим, че думите бойа (боя), душек(дюшек), соба(печка за готвене и топлене), софра(малка, кръгла маса) - в Нови Троян 'суфра', тел (тел), чекмедже (плитко сандъче на маса), ченгел (кука, която виси някъде и на която се слага нещо) присъстват и в двата говора със същите значения. Във втората ЛСГ - абстрактни и някои други, присъстват и са най-често употребявани думи мъскара (безобразен, безчестен, безсрамник), фодул (човек, който се хвали,

горделив) - в Нови Троян 'фудул', кълъбълък (навалица), арч (парични разноски) и други. В ЛСГ - облекло, накити и тяхно приготвяне думата, която присъства в двата говора, е чизми (ботуши), в ЛСГ - роднински отношения - комшия (съсед) - в Нови Троян 'кумшия'. Обаче има и някои думи, които частично се отличават по значението си. Например: в с. Върбник думата 'ченгел' означава 'кука, която виси някъде и на която се слага нещо', а в Нови Троян тя има значение 'кука, с която се вади нещо от някъде (например: 'На дунс'и куката да извад'ам казана, ч'и той са скаса и падна ф клан'ца') и кука, на която се окачва овцата, след като я заколят. Например: *Ай пуму гн'и м'и даукача фцата на ч'ингела, ч'и тр'аба да га д'еръ'.*

От направения преглед става ясно, че лексикалните заемки от турски език, от времето на прекия контакт с този език, не са малко, въпреки че той няма вече актуално влияние върху говорите на селата. Турцизмите, които битуват и в двата говора, са много. Голяма част от заетите думи са свързани с местния поминък, с устройството на дома, елементи на облеклото и други. Това са семантичните области, които са сравнително по-лесно проницаеми за чуждо езиково въздействие. При един такъв непосредствен контакт на езиците най-лесно е заимстването на съществителни, а по-малко на останалите части на речта: прилагателни, глаголи и наречия.

Част от балканизмите в новотроянския говор се използват само в състава на устойчиви съчетания, например: **гледам му атъра** [Иван'е, ст'ига му гл'едай атъра!], **нямам акъл в главата** [Т'и ко ич акъл н'амаш?!], **алис тъй** [Ал'ис тъй! Той н'е й прав!], **мий зор** [Май м'ий зор да ту направа. Н'и м'и фашта с'ила], **за икиндия** [Къту с'авгаш ту прайш за ик'инд'ийа], **черян катран** [В'иж ту, станал ч'ер'ан катран].

Лексикалните балканизми в говора обикновено имат субститути - съответни руски (порядко украински) лексеми. Така, например, вместо *вапцвам* все по-често се използва *крася, красявам*, вместо *кумшия* - *сосед*, *калугер* - *монах*, *карамфил* - *гвоздика*, *кулан* - *пояс*, *парлия* - *шляпа*, *шинийка* - *санки*, *шаран* - *карп*, *шъгувам* - *шута*, *тиган* - *сковородка*, *пападийка* - *монашка*, *барут* - *порох*, *башка* - *от- дельну*, *буклук* - *мусор*, *буя* - *краска*, *гага* - *клюв*, *дамга* - *пятно*, *камила* - *верблюд*, *катма* - *блинчик*, *лале* - *тюльпан*, *маса* - *стол* и други.

Разглеждайки балканизмите в новотроянския говор, можем да отделим тези, които са вече остарели и се използват само от възрастните хора. Младото поколение използва съответните заемки от руски. Това са такива лексикални балканизми като: *гибре, гивеч, джамбазян, джамбазувам, дисаги, дирек, закавардисвам, имиш, ергеле, зестра, зехтин, килипир, кисия, килоци, канига, куйрук, мантава, меджия, мириджия, мишини, нибун, пармак, перваз, пизул, пискули, рема, садеф, лиуса, субат, тантел, тимел, чупак, чучурка, чорбаджия, чучулига, чекрък, чалъм, фанела* и други.

Мнозина от балканизмите придобиват пейоративно (отрицателно) значение за характеристика на човека и неговите действия, което е характерно и за турцизмите в метрополия. Това са, например, *дингил, душманин, кукона, маскара, мастия, мръсница, маймуна, нибун*.

Интересно е, че в говора на с. Нови Троян лексемата *кулан* има значение 'женски колан от плат'. Лексемата, която означава колан за мъже, е *ирмик*. Обаче об-

ратно става при думата *фес*. В с. Чушмелия лексемата *фес* означава само женска шапка, а в някои други села - само мъжка. В с. Нови Троян лексемата *фес* фиксираме и в двата варианта, то ест и като женска шапка, и като мъжка. Лексемата *фидана* стеснява своето значение и означава само плодово дърво.

В говора на С. Нови Троян липсва лексемата *чииз*, която е характерна за другите говори (в НТ- *придану* и *дрешник*). Няма лексема *елек*, се използва думата *крутка*. В говора също функционира лексемата *чъотка*, която означава *пън* и липсва в други говори. Лексемата *паун* означава 'голяма муха'.

Виждаме, че балканизмите присъстват във всички сфери на живота както самостоятелни думи и в състава на словосъчетания. Те запазват своето значение, стесняват го или пък придобиват допълнително значение.

Литература

1. Асенова П. Балканско езикознание. Основни проблеми на Балканския езиков съюз / П. Асенова. - София: Фабер, 1989.
2. Атлас българских говорів в СССР. Ч. 1. Вступительные статьи. Комментарии к картам. - М.: АН СССР, 1958. - 84 с.
3. Колесник В. О. Дебалканізація болгарських переселенських говірок в Україні. Граматична система / В. О. Колесник. - Одеса: Астропринт, 2003. - 351 с.
4. Леков И. Към въпроса за чистотата на българската реч и границите на езиковия пуризм / И. Леков // Сборник в чест на акад. А. Т. Балан. - София, 1956. - С. 300-305.
5. Мирчев К. За съдбата на турцизмите в българския език / К. Мирчев // Известия на Института на българския език. - София, 1952 - Кн. 2. - С. 117-127.
6. Мирчев К. За хронологията на основните балканизми в българския език / К. Мирчев // Български език, XVI, 4. - София, 1966. - С. 281-293.
7. Младенов М. Распространение некоторых карпатизмов в болгарских говорах / М. Младенов // Славянское и балканское языкознание. Проблемы интерференции языковых контактов. - М.: Наука, 1975. - С. 220-235.
8. Младенов Ст. Българският език в светлината на балканистиката / Ст. Младенов // Годишник на Софийския университет, XXXV, 13 - 1939. - С. 1-72.